

Мар'ян Штарський (Польща, Варшава)

Юзеф Пілсудський. Факти і міфи *

Розповідається про життєвий шлях Юзефа Пілсудського (1867—1935 рр.). Наведяться численні факти про його участь у боротьбі за незалежність Польщі, а після її здобуття — у політичному житті II Республіки, диктатором якої він став у 1926 р. Спростовуються вигадки та розвінчуються різного роду міфи й легенди, пов'язані з особою цього діяча, а також розкривається механізм їх творення.

ЮЗЕФ ПІЛСУДСЬКИЙ — КЕРІВНИК ДЕРЖАВИ. 1918—1922 рр.

Під час перебування Пілсудського в Магдебурзі його авторитет як людини, що потерпає за народну справу, незмірно зріс. Тим часом політична і воєнна ситуація знову почала швидко змінюватися і чимраз чіткішою ставала перспектива незалежності Польщі, поборником якої завжди був Пілсудський. Після вступу США у першу світову війну, що обіцяло їй близьке переможне закінчення для коаліції, а також після обнародування маніфесту президента Вільсона від 8 січня 1918 р., особливо відомого його «13-го пункту» про утворення незалежної Польщі з виходом до моря, поява незалежної Польщі стала реальною.

Ще раніше, після перемоги Жовтневої революції в листопаді 1917 р., Рада Народних Комісарів визнала право народів Росії на самовизначення, а 29 серпня 1918 р. радянський уряд оголосив декрет, яким анулював підписані в минулому царською Росією закони про поділи Польщі.

Німеччина уважно стежила за «справою» поляків і в Західній Європі, де 4 червня 1917 р. під боком у французької армії створюється польське військо, а 14 серпня — Національний польський комітет на чолі з Дмовським за участю Падеревського. Восени 1917 р. цей комітет, що перебував у Парижі, був офіційно визнаний Францією, Англією та Італією як виразник інтересів Польщі. В цій ситуації Німеччина формує 12 вересня 1917 р. польську державну владу, яку до обрання короля представляла Рада регентів. До її складу входили такі представники привілейованих верств суспільства, як князь Любомирський, найвищий церковний сановник архієпископ Каковський та поміщик Островський.

Цей вибір мав на меті не тільки продемонструвати факт утворення польського уряду, а й водночас убезпечити німецьку й австрійську окупаційні зони на польських землях від «революційної пошесті», що йшла зі сходу. Однак «пошесть» ця дійшла не тільки до Польщі, а й до німецької армії. На початку 1918 р. Австрію та Німеччину охопило полум'я революції. Австрія розпалася, а в Німеччині кайзер зрікся престолу.

На польських землях владу в свої руки почали брати народні ради. В Любліні, який знаходився в австрійській окупаційній зоні, після відходу австрійських військ 7 листопада 1918 р. був утворений Тимчасовий уряд Польської республіки на чолі з Дашинським (керівник ППС у Галичині). Міністром військових справ у ньому став полковник

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 4.

Ридз-Смігли, якому присвоїли при цьому звання генерала. Програма уряду передбачала проведення далекосяжних соціальних реформ. Проте все це повинен був вирішити майбутній сейм, тому реформи тут мали впроваджуватися не революційним шляхом, як у Росії, а еволюційним.

У цей час для Німеччини, правлячі кола якої після відмови кайзера від престолу намагалися запобігти революційному вибухові і повернути зі сходу свою розкладену армію, велике значення мав безпечний маршрут через територію Польщі. У свою чергу, для реакційної Ради регентів, наляканої привидом вибуху революції в Польщі, єдиною можливістю запобігти цьому було встановлення дружніх стосунків з Німеччиною, оскільки кайзерівські війська, які ще були на східному фронті, охороняли від російської пожежі й Польшу. В цій ситуації Раді регентів потрібна була авторитетна людина, яка б допомогла їй утримати свої позиції. Тому 7 жовтня 1918 р. вона звернулася до німецького канцлера князя М. Баденського з проханням звільнити з-під арешту Пілсудського. З ним розпочалися переговори в Магдебурзі. В ході їх Пілсудський погодився з тезою, що «...подібно до того, як у минулому російська небезпека пов'язувала польські й німецькі інтереси, так і тепер більшовизм є спільним ворогом» (11)*. Революційні події в Магдебурзі й Берліні перервали дальші переговори. Пілсудського автомобілем перевезли до Берліна. Звідти вранці 10 листопада 1918 р. спеціальним поїздом, що складався з паровоза і одного вагона, він прибув до Варшави. Налякана і скомпрометована співробітництвом з Німеччиною Рада регентів з полегшенням віддала йому владу.

На вулицях Варшави вже йшли демонстрації з червоними прапорами і революційними піснями (22). Такі настрої додавали Пілсудському впевненості, тим більше, що залишені тут загони Польської військової організації розпочали роззброєння німців. Останні ж самі віддавали зброю, бажаючи якнайшвидше дістатися додому. Увечері 11 листопада Пілсудський одержав від Ради регентів право командувати військами, до створення яких він енергійно приступив. Пізніше цю дату почали вважати днем незалежності Польщі. Наступного дня Пілсудський заявив, що на прохання Ради регентів він приступив до формування уряду, якому вона передасть владу. Він хотів створити уряд, незалежний як від Ради, так і різних партій, котрим не хотів нічим завдячувати. Це було легко зробити, бо наявні вже органи влади були в його розпорядженні.

22 листопада 1918 р. Пілсудський зайняв пост тимчасового керівника держави на підставі декрету, що його видав уряд, ним самим сформований. Ці функції він мав виконувати до скликання сейму. У згаданому декреті Польша проголошувалася республікою. Два уряди, сформовані Пілсудським протягом короткого часу з числа його прихильників у ППС (на чолі з Морачевським і Дашинським), хоч і підтвердили соціальні здобутки Люблінського уряду, однак не знайшли підтримки з боку правих кіл (головним чином, націонал-демократів), які звинувачували керівника держави в більшовизмі і навіть організували проти нього військовий заколот.

В такій ситуації Пілсудський призначив прем'єром Падеревського, визначного піаніста й патріота, який хоч і наближався за поглядами до націонал-демократів, однак не був екстремістом. До того ж своїм авторитетом він міг сприяти встановленню контактів з Національним Комітетом у Парижі, що являв собою свого роду польський уряд, який діяв в еміграції. Уряд Падеревського підтримували праві кола, тому він існував довше і підготував перші вибори до сейму, що відбулися

* Цифрою в дужках позначено номер, під яким та чи інша праця, на яку прямо або опосередковано посилається автор цієї статті, фігурує у вміщеному наприкінці даної публікації списку літератури.

26 січня 1919 р. Праві отримали на них 35% голосів, ліві — близько 30%, решту — поділили центристи й національні меншості.

Сейм ухвалив так звану Малу конституцію. В ній окреслювався обсяг повноважень сейму і Пілсудського, який отримав титул Керівника Держави — аж до часу прийняття сеймом конституції. Результати виборів закріпили позиції правих кіл і сприяли усуненню небезпеки революції. Незважаючи на певні обмеження своїх повноважень, Пілсудський сконцентрував свою діяльність на створенні армії, яка саме й могла забезпечити йому всю повноту влади, сприяти консолідації трьох колишніх регіонів Польщі, роз'єднаних свого часу кордонами, а також бути надійним козирем у справі формування кордонів нової держави. З цією метою та щоб заручитися підтримкою всіх соціальних груп, Пілсудський як Керівник Держави почав послідовно втілювати в життя концепцію власного нейтралітету щодо будь-якого політичного угруповання. Це був його офіційний розрив із своїм минулим, тісно пов'язаним з ППС, а почасти — навіть з легіонами. Такий підхід яскраво виявився, зокрема, при створенні польського війська, основою якого стали кадрові офіцери всіх трьох регіонів Польщі, які нещодавно були по різні боки фронту. Як підрахував полковник Вальтер-Янке (34), військо збільшилося з 25 000 солдатів (як застав його Пілсудський у формі «польського вермахту», створеного німцями) до майже 110 000 на початку 1919 р. (близько 100 батальйонів піхоти, 80 артбатареї, 70 ескадронів кавалерії).

Ці сили були скеровані на схід і займали території, які залишали німецькі окупанти. З протилежного боку, зі сходу, ці території займали частини Червоної Армії. В середині лютого 1919 р. зафіксовано перші сутички між польською та Червоною арміями на схід від Бугу і на Поліссі.

Ще раніше, 1 листопада 1918 р., розпочалися бої між поляками та українцями за Львів і Східну Галичину. Початок цій боротьбі поклало виникнення у Львові Західно-Української Народної Республіки. Збройні сили останньої Пілсудський відігнав за Збруч у весняному наступі 1919 р. Пізніше він вступив у переговори з урядом Української Народної Республіки, тобто з Директорією, якою керував Петлюра. Цьому урядові значною мірою підпорядковувалися українські збройні сили, витіснені за Збруч.

Принагідно хотілося б представити два абсолютно різні погляди на розв'язання проблеми східних кордонів Польщі, які репрезентували Пілсудський і Дмовський. Перший з них був прихильником федеративної концепції, що спиралася на ідею Ягеллонів і окреслювала державу в кордонах до 1772 р. Йшлося про Польщу в складі федерації або міцного союзу з Україною, Білорусією, Литвою та прибалтійськими державами. Це була романтична, але нереальна концепція. Вона не враховувала того факту, що в такій федерації Польща вже не могла бути гегемоном, як триста років тому, оскільки її сусіди також існували тепер як самостійні держави. З свого боку, Дмовський висуває концепцію приєднання, яка передбачала включення до складу Польщі Віленської, Гродненської, більшої частини Мінської губерній, а також Волині й Поділля. Він твердив, що «...коли мова йде про міцну державу, то не можна говорити про федерацію. Федерація — це слабкість, а не сила, тим більше, коли немає з ким створювати федерацію» (11).

Концепція приєднання мала загарбницький характер, і тому переможна Антанта, особливо ж Англія, яка розраховувала, що Жовтнева революція закінчиться і царська Росія не буде дуже ослаблена, вважала, що східний кордон Польщі має проходити по так званій «лінії Керзона»*, вздовж етнографічного кордону по Бугу. Ця річка завжди

* Керзон — англійський міністр закордонних справ — запропонував цю лінію в 1920 р.; на ній мали відійти польські війська після підписання перемир'я в 1920 р. Ця лінія стала основою при визначенні кордонів між ПНР та СРСР.

являла собою історичну межу між польськими й руськими племенами слов'ян: і тоді, коли формувалася польська та руська державності, і за часів династії Пястів і Ягеллонів. Головним прикордонним містом у цьому районі постійно був Брест-Литовський (названий просто «Брестом» після Ризького договору 1920 р., коли він відійшов до Польщі). Різниця тільки в тому, що за часів панування Пястів по Бугу проходив кордон між Польщею і Руссю, а за часів Ягеллонів — між короною та Литвою, які за унією утворювали першу шляхетську республіку двох народів.

Пілсудський активно творив польські збройні сили, бо вбачав у них головний свій козир (не тільки військовий, а й політичний), який дає йому владу й забезпечує авторитет у Західній Європі. Адже очолювані ним війська боронили від революції не тільки панівні класи Польщі, а й Західну Європу. Пілсудський також розумів, що кордони Польщі на Заході залежать від рішення мирної конференції західних держав-переможниць. Від них залежала не тільки конфігурація західних кордонів Польщі, а й озброєння її армії, якій дісталася від окупантів стара й різноманітна німецька та австрійська зброя. Тому в липні 1919 р. Пілсудський на півдні не пішов далі за Збруч, бо того не хотіла Антанта, сподіваючись, що їй вдасться створити спільну польсько-українську антирадянську коаліцію.

На півночі Пілсудський 21 квітня захопив Вільно і почав чекати. Він не прагнув до переговорів з радянською стороною з багатьох причин: не вірив у тривалість революції, боявся її впливу в Польщі, хотів мати вільні руки для реалізації своєї східної концепції, міцно пов'язаної із східними кордонами Польщі. Деякі польські історики нарахували аж 13 різних спроб радянської сторони встановити добросусідські стосунки з Польщею (навіть ціною відмови від демаркаційної лінії, на якій знаходилися обидві армії в середині 1919 р., чи втрати частини Білорусії з Мінськом). Це було наслідком трагічної ситуації, коли на Москву з усіх боків сунули війська «білих генералів». І от виник парадокс, якого не розуміють багато істориків. Пілсудський — «ворог більшовицької революції», можливо, її врятував, не атакуючи Москву, коли до неї йшли Колчак чи Денікін.

Як відомо, Колчака визнала Антанта, але зовсім не Пілсудський. Ще гірша ситуація виникла з Денікіним, коли Пілсудський, незважаючи на тиск Англії, відмовився підтримати його і не пішов на Москву, що могло б принести успіх. Така позиція Пілсудського пояснювалася тим, що «білі генерали» не приховували своєї мети — відновлення «єдиної і неподільної Росії». А проблемою Польщі вони обіцяли зайнятися після перемоги над революцією. 13 листопада 1919 р. Пілсудський дає таку красномовну оцінку тогочасній ситуації: «...Як більшовикам, так і Денікіну тільки те можна сказати: ми — сила, а ви — трупи. Говорячи солдатською мовою: бийтеся, душіться, мене це не стосується, доки не зачіпаєте інтересів Польщі. А якщо зачепите — буду бити! Ігнорую, зневажаю вас...» (11).

Розгром Колчака й Денікіна Червоною Армією і пов'язане з тим певне ослаблення останньої створило нову ситуацію у Східній Європі. Як і передбачав Пілсудський, Польща стала головною ланкою антирадянської політики Франції (Англія восени 1919 р. відмовилася від дальшого втручання у справи Росії). Пілсудський і далі відкидав під різними приводами мирні радянські пропозиції, зміцнюючи армію і безуспішно намагаючись створити антирадянську коаліцію прибалтійських держав. Не вдалося йому втягти в активні дії на своєму боці і Румунію. Франція також поставилася до планів Пілсудського стримано, хоч це й не заважало їй озброювати польську армію.

Лише з Петлюрою 21 квітня 1920 р. було підписано політичний договір. В ньому зазначалося, що «Польська республіка визнає Директорію незалежної Української Народної Республіки на чолі з головним

отаманом Симоном Петлюрою за верховну владу Української Народної Республіки». Цей договір був підписаний в ситуації, коли війська Петлюри були вже розбиті і перебували на території Польщі, а отже, й сам він уже цілком залежав від неї. Це стало приводом для польського походу на Україну.

У квітні 1920 р. Пілсудського призначають Першим Маршалом Польщі (після здобуття на початку березня двох важливих для наступу на Київ комунікаційних вузлів — Мозиря й Калинковичів) і 25 квітня під його керівництвом похід розпочався. У ньому брали участь 3 польські армії (52 тис. солдатів), а також українські загони (близько 9—10 тис. солдатів). З воєнної точки зору метою походу був розгром Червоної Армії, а з політичної — утворення залежної від Польщі буржуазної Української держави.

Походів на Київ варто було б приділити більше уваги, хоча б з огляду на тенденційне його висвітлення в різних працях. На жаль, за браком місця ми не можемо присвятити цій темі окремого розділу. Однак залишається фактом, що Пілсудський не тільки не досяг жодної з названих тут цілей, а навіть навпаки, — спровокував наступ у відповідь Червоної Армії, яка по трупів буржуазної Польщі мала згідно з ідеєю її головнокомандуючого Л. Троцького (Бронштейна) експортувати світову соціалістичну революцію через зреволюціонізовану Німеччину в Західну Європу. (Коли Тухачевський наближався до Вісли, революційні докери Гданська відмовлялися розвантажувати надіслану з Франції зброю).

Військам Пілсудського не вдалося не те що розбити всю Червону Армію, а навіть знищити 12-ту й 14-ту армії, які обороняли Україну. Останні, знаючи про свою слабкість, не дали втягти себе у бої, а успішно відійшли за Дніпро. Переможна битва за Київ, нещодавно знову увічнена спеціальною табличкою на пам'ятнику Невідомому солдатові у Варшаві, виявилася фікцією. Як стверджують генерали Кутшеба та Рибак, перший польський патруль в'їхав до залишеного червоними військами Києва на трамваї 7 травня 1920 р. без будь-якої боротьби.

З політичної точки зору похід також закінчився невдачею. Польське військо, що загарбало Україну, сприймалося місцевим населенням як окупаційне. Український селянин, отримавши від радянської влади землю, яку тепер відбирали польські поміщики, що йшли за військом, навіть не замислювався, кому віддати свої симпатії. Тому мобілізація до армії Петлюри скінчилася невдачею. Як засвідчував останній перепис, зроблений у царській Росії, на Правобережній Україні в 1909 р. приблизно 50% приватної землі на Поділлі, Волині та в Київській губернії належало польським поміщикам. В цих губерніях проживало 10,7 млн. чол., у тому числі тільки 656 тис. поляків (6,1%). Тим самим підтверджується теза про польські садиби, оточені українськими, на півночі — білоруськими, а в деяких районах Литви — литовськими селами.

Як відомо, ударами кінної армії Будьонного під Житомиром було прорвано фронт, і 10 червня 1920 р. польські війська змушені були залишити Київ. Вони відступали майже 600 км аж до Вісли, проте не дозволили себе розбити, а, що найважливіше, виграли час для мобілізації населення на захист своєї незалежності, здобутої після 123 років неволі. Червона Армія, яка наближалася до центральної Польщі, сприймалася більшістю поляків як нова окупаційна армія «червоного царизму». Тільки помилки військового керівництва, які полягали в тому, що Південний фронт, до керівництва якого входив Сталін, не підтримав військ Тухачевського, дали можливість здійснити 15 серпня 1920 р. так зване «чудо над Віслою», тобто розбити частини, якими командував майбутній радянський маршал.

В результаті Польща отримала гірші кордони, ніж могла їх мати перед походом на Київ. Тому втрати, що становили 184 246 загиблих

польських солдатів, виявилися марними. А скільки загинуло поляків через цей похід після 17 вересня 1939 р. на зайнятих Червоною Армією територіях за Бугом, того вже ніхто не зможе полічити.

Історія походу на Київ, як і взагалі польсько-радянської війни 1919—1920 рр., по-різному трактується у Польщі і в колишньому СРСР, серед польської та української еміграції. Тому, закінчуючи побіжний розгляд цієї теми, яка, повторююсь, виходить за межі даної статті, хотів би лише зауважити, що існує послідовне замовчування деякими сучасними польськими істориками причин і характеру згаданої війни. Водночас до небувалих розмірів підноситься значення битви над Віслою: називають вісімнадцятою вирішальною битвою в історії світу, яка врятувала Європу від більшовицького поглинення. При цьому чомусь не згадують, що причиною її став похід на Київ. Як відомо, цей похід сприяв тому, що навіть «білі генерали» добровільно вступали до Червоної Армії, щоб визволити від поляків російські землі, а зовсім не для того, аби нести революцію в Європу. Історики прагнуть також довести, що похід на Київ мав профілактичний характер, бо польська контррозвідка доносила про таємну концентрацію військ Червоної Армії на північному фронті для наступу на Польщу і Європу. Особливо підступно цю тему трактує історик-емігрант В. Побуг-Малиновський (Лондон) (25). Однак і він не пояснив, як можна було здійснювати таку концентрацію військ при наявності для Червоної Армії смертельної небезпеки, пов'язаної з походом Колчака, Денікіна, згодом — Врангеля, дією сотень загонів, що броралися проти радянської влади. І ще одне: чому для проведення цієї профілактичної акції було обрано південь Росії, адже тим самим для Червоної Армії відкривався прямий шлях на Варшаву й Берлін.

Закінчуючи розповідь про військові дії Пілсудського та про закінчення його кар'єри Керівника Держави, слід згадати також про приєднання до Польщі Віленщини. На кінець 1918 р. ця територія була вже зайнята Червоною Армією, яка 8 грудня оголосила Вільно столицею Радянської Литви, а в лютому 1919 р. — столицею соціалістичної Литви й Білорусії. 19 квітня місто було взяте польськими військами, а 14 липня 1920 р. — знову перейшло до рук Червоної Армії і передане урядові Литви. Щоб знову приєднати Віленщину до Польщі і не настроїти проти себе Антанту, яка визнала цю територію литовською, Пілсудський підготував «бунт» генерала Люціана Желіговського, командуючого польської литовсько-білоруської дивізії, до складу якої входило багато поляків, вихідців з тих земель. На світанку 9 жовтня 1920 р. «бунтівники» захопили Вільно й оголосили його столицею центральної Литви. Цей крок не тільки поховав будь-які надії на польсько-литовську федерацію, а й сприяв посиленню відчуження між Польщею та Литвою, виразом чого був «стан війни» та відсутність дипломатичних відносин між ними аж до 1938 р.

Варто також нагадати про роль Пілсудського при встановленні західного кордону Польщі, а точніше про відсутність у нього інтересу до цієї проблеми. Коли новоутворена Чехословацька республіка силою зайняла частину польської Сілезії з найбагатшим у тім регіоні вугільним басейном, Пілсудський (за одержану від Франції зброю для походу на Київ) відмовився відбирати захоплені чехами землі. І тільки Гітлер у 1938 р. погодився, щоб польські війська зайняли ці спірні території. Соромливо замовчуване нині співробітництво тогочасної Польщі з Гітлером стало ганебним фіналом II республіки.

Через відсутність належної підтримки з боку Пілсудського поляки почали програвати племісцити в Сілезії та на Мазурах. І тільки три повстання в Сілезії, а також у Великопольщі, підготовлені з ініціативи поляків, що там проживали, врятували ті землі від нового захоплення їх німцями, які, хоча й були переможені, але мали підтримку Англії (як противага зростаючому впливу Франції в Європі).

У березні 1921 р. сейм оголосив конституцію, якою ліквідовувався пост Керівника Держави і запроваджувався інститут Президента республіки. Однак Президент втрачав ті права, що їх мав Керівник Держави. Його статус мав, головним чином, представницький характер. Тому, коли сейм і сенат, обрані в листопаді 1922 р., запропонували Пілсудському виставити свою кандидатуру на пост президента, він категорично відмовився це зробити і фактично відійшов від політичного життя, оселившись на віллі у Сулеювку, що під Варшавою. Деякий час він ще виконував обов'язки начальника Генерального штабу (до 3 липня 1923 р.), а потім залишив для себе тільки громадську посаду голови капітулу ордена «Віртуті Мілітарі» («Virtuti Militari»). Це давало йому можливість мати контакти з окремими воєначальниками, що знадобилось у майбутньому.

ПІДСУДСЬКИЙ — «САМІТНИК ІЗ СУЛЕЮВКА». 1923—1926 рр.

Сейм свідомо обмежив компетенцію президента в березневій конституції 1921 р. Адже малося на увазі, що цю посаду займе Пілсудський. На цей час він як найбільший військовий авторитет уже виконав свою роль, захистивши Польщу від революції, що могла б відібрати владу з рук сейму.

Пілсудський не надавав великого значення грошам, і віллу в Сулеювку подарували йому підлеглі з ПОВ. Тут він написав книгу-відповідь на книгу Тухачевського «Похід за Віслу» під назвою «1920 рік» та ряд інших праць, а також різні критичні статті про ситуацію в державі, підтримував регулярні контакти зі своїми прихильниками.

Щоб зрозуміти, чому Пілсудський не зійшов з політичної сцени ще в 1922 р., а навіть зміцнив свої позиції до 1926 р., слід приділити трохи уваги політичній та економічній ситуації в тогочасній Польщі. Країна являла собою організм, який складався з трьох частин, де спільними були тільки мова та костюм. І то лише для 70% населення (поляків), оскільки 14% становили українці, 8 — євреї, 4 — білоруси і 4% — німці. З точки зору економічної, політичної та культурної всі три складові частини (регіони) дуже різнилися між собою. Найбільш відсталими були східні території. Відсутність демократичних традицій і культури серед депутатів, а також інтриги, що свого часу вже призвели до занепаду шляхетську республіку (коли король практично був позбавлений влади і кожний депутат мав право зірвати роботу сейму, якщо він вважав, що прийняте рішення загрожує йому особисто) — ось ті причини, через які в незалежній Польщі жилося дедалі гірше. Зростала кількість безробітних і, що найважливіше, швидкими темпами посилювалася інфляція. Наростала хвиля страйків і демонстрацій. Боротьба з ними зумовила появу військових судів.

У листопаді 1923 р. в країні вибухнув загальний страйк. Найбільш гострий характер він мав у Кракові, де дійшло до сутичок робітників з поліцією та військом. Робітники мали гвинтівки, а деякі — навіть кулемети. Вони захопили частину міста. Подекуди чулися вигуки: «Хай живе Пілсудський!» (було ж бо відомо, що він перебував в опозиції до уряду і мав соціалістичне минуле). Подібна ситуація виникла і в інших містах Галичини та в Домбровському басейні. В сутичках загинули 40 робітників, солдатів і поліцейських, декілька сотень чоловік було поранено. На жаль, про ці факти знову ж таки не пам'ятають деякі сучасні історики, а мали ж ми тоді рай для демократії.

У сеймі кількість депутатських клубів доходила до 20. Уряди й міністри змінювалися дуже часто, інколи через кілька місяців, а депутати займалися переважно особистими справами. Зростало зубожіння народних мас. З'являлися умови для всіляких комбінаторів і пройди-світів. Під час різних кабінетних перетасовувань Пілсудського не раз

запрошували стати членом уряду, а двічі навіть пропонували пост прем'єра. Однак він завжди відмовлявся, очікуючи на свій час. Він послідовно критикував Сікорського та деяких інших офіцерів, які колись служили в австрійській армії і займали головні посади у війську.

У 1925 р. економічна ситуація в Польщі різко погіршилася. До цього призвели неврожай та зростаюче безробіття. Почали банкрутувати невеликі підприємства. До того ж спалахнула економічна війна з Німеччиною, яка відмовилася купувати польське вугілля. Ця ситуація була на руку пілсудчикам. Вони доводили, що причиною всіх негараздів є виключення Пілсудського з політичного життя. Ця аргументація діставала дедалі більшу підтримку серед різних груп населення. Її схвально зустрічали й на щорічних з'їздах легіонерів, які збирали по кілька тисяч осіб. На з'їзді в 1925 р. Валерій Славек сказав: «...Легіонери покликані оздоровити становище в Польщі. Це — вимога ідейності, самопожертви, переконливо показаних ними як на полях битв, так і в мирний час».

ПІЛСУДСЬКИЙ — ПОЛЬСЬКИЙ ДИКТАТОР «ПІД ЗАВІСОЮ». 1926—1935 рр.

У листопаді 1925 р. Пілсудський офіційно у Бельведері подав президентові Войцеховському письмову декларацію, де протестував проти призначення міністром військових справ Сікорського чи Шептицького. По суті, він цілив у саму парламентарну систему, бо тільки сейм міг вирішувати, кого призначати міністром. Це була прелюдія до травневого перевороту 1926 р. На той час, починаючи з осені 1925 р., кількість офіційних безробітних зросла із 185 тис. до 500 тис. чол., знизилася заробітки, частина робітників працювала неповний робочий день. Для розгону демонстрацій безробітних використовували поліцію та війська. В ході цих акцій збільшувалася кількість загиблих і поранених. Зміни уряду почастішали, що свідчило про неспроможність сейму та президента сформувати сильний кабінет. Як пригадує Вітос, керівник Селянської партії «Пяст», а також тогочасний прем'єр уряду, «суспільство аж кипіло від гніву до сейму і політиків» (11).

Пілсудський зрозумів, що настав його час, щоб знову здобути владу. Формально демократ і соціаліст він насправді був людиною з характером диктатора, сформованою в атмосфері неприйняття парламентарного устрою, до якого більшість політичних діячів і тодішнє розколоте суспільство ще не дозріли. Польський парламентаризм того часу, що терпів через відсутність твердої влади, викликав у нього глибоку апатію і дедалі зростаюче презирство. Постійна критика Пілсудським щоразу менш популярних у суспільстві правочентристських урядів і старі зв'язки з робітничим рухом сприяли формуванню думки про нього як про демократа, людину «ліву» і, з огляду на військову діяльність, звичайно ж, патріота. Додатковим козирем у руках Пілсудського було те, що в різних політичних партіях він мав прихильників — переважно своїх колишніх підлеглих із стрілецьких організацій, легіонерів. Протестуючи проти призначення на пост військового міністра політичних противників, а також виступаючи за відповідні формулювання підготовлюваного закону про організацію найвищої військової влади в країні, він передусім боровся за те, щоб мати не контрольований ніким вплив на військо.

Головним противником пілсудчиків у боротьбі за владу була націонал-демократія. Вона захищала традиційну політику зв'язків із Францією, вбачаючи головного ворога для Польщі в особі німецької держави. Пілсудський же був прихильником співробітництва з Англією і порозуміння з Німеччиною, а за головного ворога вважав СРСР. Уряд Англії був заінтересований у поверненні Пілсудського до влади і обіцяв йому політичну підтримку. Націонал-демократи мали підтримку кле-

рикальних сил, буржуазії, поміщиків, купецтва і навіть певних верств робітників. Дмовський у брошурі «Робітниче питання вчора і сьогодні» (1926 р.) писав: «...Частина робітників має високі заробітки., але всі працюють мало, чи тому, що недосконала організація праці, чи то тому, що закони не дозволяють». Немає нічого дивного, що робітники, а передусім ППС і навіть на перших порах Комуністична партія Польщі підтримали травневий переворот Пілсудського. У грудні 1925 р. на IV конференції компартія заявила: «Ситуація в шляхетсько-буржуазній Польщі є катастрофічна, але ще не революційна. Невдоволені маси, нездатні до революції, не знаючи іншого виходу, можуть легко потрапити до рук першого-ліпшого авантюриста, чи то буде націонал-демократичний генерал, чи Пілсудський з вождями або частиною вождів ППС».

Переворот, що відбувся у травні 1926 р., підготували протягом кількох місяців військові. Користуючись тим, що міністром військових справ у попередньому уряді був генерал Желіговський, людина Пілсудського, в районі Рембертува під приводом військових навчань було зібрано кілька частин, якими командували пілсудчики (Рембертув та його полігон знаходяться поблизу Сулеювка). Пілсудський спочатку не думав, що справа дійде до бойових дій, сподіваючись захопити владу шляхом демонстрації військової сили своїх прихильників. Така демонстрація відбулася 12 травня 1926 року о сімнадцятій годині на мосту Понятовського у Варшаві, куди прибув Пілсудський на чолі вірних йому загонів. Дорогу їм перегородили урядові війська. Тут же, на мосту, відбулася зустріч Пілсудського з його давнім старшим товаришем по партії — президентом Войцеховським. На подив Пілсудського президент категорично зажадав, щоб він висунув свої претензії легальним шляхом. На це Пілсудський відповів, що легальний шлях для нього закрито, і намагався, але безуспішно, вплинути на солдатів, які стояли за президента. Пілсудський був змушений повернути назад і від'їхати до своїх прихильників на Прагу (3).

Про настрої, які запанували того дня, свідчить урядове повідомлення, оголошене за три години до цієї зустрічі: «...Поширювана протягом тривалого часу заколотниками і руйнівниками порядку й ладу підступна агітація серед війська призвела до сумних наслідків. Кілька військових підрозділів з різних повітів зібралися поблизу Рембертува. Вони збуджені фальшивими чутками і обурені фальшивими наказами. Їх штовхнули на порушення дисципліни і підмовили не підкорятися урядові республіки». Було оголошено також звернення президента, в якому говорилося, що умовою дотримання військової присяги є вірність законному урядові. У відповіді ППС, Польської селянської партії «Визволення» та клубу Праці говорилося, що «єдиним виходом із сучасного становища є негайна відставка кабінету Вітоса».

Одночасно було опубліковано звернення ППС. «Уряд Вінцента Вітоса, — зазначалося в ньому, — спирається на змову найчорнішої фашистсько-монархічної реакції. Він виступає проти найважливіших інтересів держави та її конституції, проти народних мас, які позбавлені хліба і праці, проти тих, кому належить земля і праця. Цей уряд спекуляції і власної вигоди є загибеллю Польщі» (11). У зверненні компартії стверджувалося: «Найближчі години можуть нам принести збройну боротьбу між урядом, за яким стоять фашисти і найбільші вороги робітничого люду, і солдатами, які піднялися проти гноблення і йдуть за Пілсудським» (11).

Боротьба за Варшаву тривала 3 дні і скінчилася відставкою Войцеховського і прем'єра Вітоса. Вони змушені були залишити Бельведер, до якого наближалися війська Пілсудського, і пішки податися до Вулянова. Тут згідно з конституцією їхню відставку прийняв маршал сейму Мачей Ратай, який тимчасово став виконувати обов'язки президента. Під час переговорів з Пілсудським він зажадав припинення вогню і

в ніч з 14 на 15 травня 1926 р. боротьба скінчилася. Під час бойових дій загинуло 379 чол., у тому числі 164 цивільні, зареєстровано 920 поранених, хоч насправді їх було більше. Значною мірою поразку урядових військ прискорили залізничники та незадоволене урядом командування. Залізничники ще пам'ятали, як повалений уряд розправився з їхнім страйком у 1923 р. Тому вони затримували ешелони з військами, які поспішали на допомогу урядові, і прискорювали проїзд ешелонів з прихильниками Пілсудського.

Договір з Ратаєм дав можливість Пілсудському «легалізувати» переворот. Ця легалізація була тільки видимістю, бо всі розуміли, в чий руках знаходиться справжня влада. 31 травня 1926 р. Національні збори (сейм і сенат) обрали Пілсудського президентом, але він відмовився зайняти цей пост, а причину відмови пояснив так: це означало б узаконення перевороту. Наступного дня за його пропозицією президентом обрали Ігнація Мосціцького (1867—1946 рр.), його колишнього швейцарського прихильника.

Для себе Пілсудський створив відкинуту попередніми урядами нову систему керівництва збройними силами, яка давала йому всю повноту влади над армією. Це стало можливим внаслідок утворення нової інституції — Генеральної інспекції Збройних Сил, підпорядкованої безпосередньо президентові. Таким чином Пілсудський, як Головний інспектор Збройних Сил, став незалежним від сейму, який він так ненавидів. Було значно підвищено платню офіцерам. Зовсім інакше розв'язувалися проблеми соціальних реформ, на які так розраховували «ліві» сили, вимагаючи відставки бездіяльного і скомпрометованого сейму. Після перевороту Пілсудський заявив: «Люди можуть критикувати мене як завгодно, однак я не перестану стверджувати, що здійснив єдиний у своєму роді історичний факт: я здійснив щось подібне до державного перевороту і зумів його негайно легалізувати; здійснив щось подібне до революції без жодних революційних наслідків».

Призначений на пропозицію Пілсудського новий прем'єр Казимир Бартель пояснював: «Уряд не погодиться на негайну відставку Сейму, чого вимагають «ліві» сили, бо вибори в цих умовах дали б нам радикально настроєну голоту» (6). Пілсудського в такій ситуації більше влаштовував покірний і позбавлений авторитету сейм, ніж новий, який би виявився радикальнішим.

Одним з перших політичних кроків Пілсудського після вдалого перевороту став відхід від «лівих» сил, які його підтримували. Це насамперед стосувалося ППС, з якою, однак, він ще рахувався. Натомість його ставлення до комуністів виявилось вже 14 травня 1926 р. Скликаний того дня компартією мітинг, на якому висувалася вимога звільнення політичних в'язнів і легалізації КПП, був атакований і розігнаний кінною поліцією з оголеними шаблями. Такі союзники йому були вже непотрібні. Пілсудський не запропонував жодної програми, крім декларацій про те, що він бореться з «внутрішнім хабарництвом і зловживанням державною владою на всіх ділянках для партійної і приватної користі».

Державний переворот, здійснений Пілсудським, ввійшов в історію не як заколот, а як «травневий переворот», що стосувався різних галузей соціального й політичного життя. З цього погляду людей, які допомагали Пілсудському, почали називати «санация» або санаційним (оздоровчим) табором (від *sanatio* — оздоровлення). Вони мали оздоровити Другу Республіку, а пізніше вони ж її поховали. Ці люди, щоб мати більшу соціальну базу своєї влади, створили власну партію на чолі з В. Славеком, яку назвали «Безпартійний блок співробітництва з урядом». До неї вступили всі прихильники Пілсудського (зокрема й з інших партій для того, щоб зробити кар'єру), а також його підлеглі. Засновник польської націонал-демократії Дмовський створив за прикладом італійського фашизму нову націоналістичну партію «Табір Великої

Польщі». Компартія заявила, що «травневий переворот» мав «фашистський характер». Вона завжди боролася проти всіх післятравневих урядів як профашистських і антирадянських (що, зрештою, не врятувало її керівництва від фізичного знищення в тридцятих роках та провокаційного розгону партії, здійсненого Сталіним і Комуністичним Інтернаціоналом в 1938 р.).

Незважаючи на видиму легалізацію перевороту, офіцери — прихильники Пілсудського показали суспільству, хто в Польщі прийшов до влади. Хоч після перевороту було заарештовано тільки 4 генералів урядових військ, проте один з них — Загурський, у минулому офіцер австрійської контррозвідки, який багато знав про Пілсудського, був замордований при нез'ясованих до цього часу обставинах. Двох інших генералів, серед них і Роля-Жимерського, який командував військами, що йшли на допомогу урядові, пізніше було покарано за нібито якісь зловживання. Новим елементом було й те, що офіцери безпосередньо втручалися у вирішення політичних проблем, таких, наприклад, як вигнання з сейму «незручних» депутатів чи призначення на високі пости, в тому числі й міністерські. Так, у сформованому в квітні 1929 р. новому уряді на чолі з К. Світальським шість із чотирнадцяти міністрів були офіцерами. Тому його називали ще «урядом полковників». Такі уряди з'являлися й пізніше.

Треба зазначити, що початковий період «санаційної» диктатури сприяв розвитку держави, яку в минулому можна було порівняти з возом, що його різні партії тягнули в різні боки. В державі почалася політична й господарська стабілізація, відбулася значна інтеграція різних її регіонів, були уніфіковані органи влади на місцях. До того ж поліпшилося економічне становище країни, що було пов'язане з торгівлею вугіллями і зерном, ціна якого зросла (експорт вугілля на продаж на світовому ринку став причиною страйку англійських шахтарів). Економічне пожвавлення в країні сприяло зменшенню кількості безробітних і стабілізації польського золотого.

Ситуація, однак, значно погіршилася наприкінці 1929 р. у зв'язку з початком світової кризи, яка потрясла основи капіталістичного ладу. В цій обстановці сейм, відчуваючи підтримку суспільства, набрався відваги, і в ньому сформувався блок опозиційних партій, куди входили центристи і «ліві», так званий «Центролів» («Centrolew»). Оскільки діяльність цього блоку в сеймі не мала успіху, 29 квітня 1930 р. в Кракові було організовано Конгрес оборони прав і свобод народу. Водночас розроблявся план масових акцій, метою яких було повалення не тільки «санаційного» уряду Польської держави, але й самої диктатури Пілсудського.

Щоб випередити дії опозиції, він 29 серпня особисто очолив уряд і достроково розпустив парламент. Таким чином, керівники опозиційних партій втратили депутатський імунітет, їх можна було арештовувати. Без жодних юридичних підстав узяли під варту таких відомих партійних керівників, як, наприклад, триразовий прем'єр В. Вітос та десятьох інших діячів. Усіх їх було ув'язнено в Брестській фортеці. В'язнів били, примушували чистити туалети. В країні почалися арешти й інших опозиційних діячів. Це робилося для того, щоб залякати суспільство перед близькими виборами, які дали більшість згадуваному вже «Безпартійному блоку співробітництва з урядом». Репресії вдарили не тільки по польських діячах опозиції, а й по білоруських та українських. Для посилення політичного терору в 1934 р. в Березі Картузькій було створено табір (польський аналог гітлерівських і сталінських концентраційних таборів), куди без суду кидали опозиційних діячів.

Коли Пілсудський захворів, його прихильники, зважаючи на прогресуючий характер хвороби, вирішили зміцнити захоплену владу шляхом зміни конституції, яка в підступний спосіб була схвалена й підписана 23 квітня 1935 р. (без необхідної більшості депутатів).

Конституція віддавала всю повноту влади в державі до рук незалежного від сейму президента. Сейм мав лише репрезентаційний характер.

У 1932 р. Пілсудський уклав договір про ненапад між Польщею та СРСР, а в 1934 р. такий же договір було підписано з Німеччиною.

Вмираючи 12 травня 1935 р. від раку, Пілсудський розумів, що доля Польщі є непевною. Про це, зокрема, свідчить майор Р. Міхаловський, який чергував біля нього. Він пише, що ще в 1931 р. Пілсудський говорив: «Що буде, коли мене не стане... Хто зможе дивитися дійсності просто в очі... Якщо поляки, всі поляки, — ви розумієте, що я говорю, — всі поляки не візьмуться до роботи в інтересах держави, а мене вже не буде, то через десять років Польщі не стане». Маршал кинув карти на стіл, закрити обличчя руками і немовби заридав...».

Похорон Пілсудського став урочистою, красивою маніфестацією. Було зроблено все, аби надати їм королівського блиску, хоча не обійшлося без суперечок з церковною ієрархією, в чий компетенції були королівські могили в соборі на Вавелі.

Пілсудський був великою індивідуальністю і залишив свій слід в історії Польщі. Ще за життя він став людиною-легендою, символом відродження Польщі. Він усвідомив, що для польського робітничого класу боротьба проти загарбників за свою національну незалежність була після 123 років неволі більш зрозумілою, ніж боротьба за перемогу соціалістичної революції під керівництвом російських революціонерів. Цього не зрозуміли керівники соціал-демократії Польщі та Литви, а пізніше — й компартії. Сам Ф. Дзержинський, який тричі був засланий до Сибіру, зрозумів це тільки в 1925 р., коли писав лист до робітників-поляків скляної гуті в Долбиші на Волині: «Нашою помилкою (СД Польщі і Литви) було заперечення незалежності Польщі, за що нам завжди докоряв Ленін. Ми вважали, що між капіталізмом і соціалізмом не буде перехідного періоду, а отже, непотрібні й незалежні держави» (7).

Вже згадуваний нами професор А. Гарлицький так підсумовує діяльність Пілсудського, навівши перед цим одну з його сентенцій: «Бути переможеним і не покоритися — то перемога, перемогти і спочити на лаврах — то поразка». Власне кажучи, його плани не вдавалися, але все ж закінчувалися успіхом. Йому не вдалося революційний рух 1905—1906 рр. перетворити в антицарське національне повстання, однак він здобув кадри для майбутньої діяльності. Йому не вдалося увійти до Варшави в 1914 р. на чолі новоутвореного польського війська, але всі довідалися про його існування і про кадри майбутньої польської армії. Навесні 1917 р. він опинився на роздоріжжі, з якого вийшов, однак, з німбом страдальця і постом Керівника Польщі. Навесні 1920 р. йому не вдалося розбити Червону Армію і втілити в життя свою «східну» політику... У травні 1926 р. він захопив нічим не обмежену владу, що мала служити перебудові політичної системи Польщі. Системі парламентської демократії, у створенні якої він відіграв величезну роль, визнав шкідливою для Польщі. Здобувши в травні 1926 р. перемогу, не спочив на лаврах. Та попри все йому не вдалося створити — може, це було неможливим — системи, кращої за ту, яку він повалив. Пілсудського називали анахронічним диктатором, і в цьому визначенні є багато правди. Він уже не розумів вимог, що їх несли нові часи. Стаючи дедалі старішим, усе більш хворим, самотнім і зневіреним, він усвідомлював наближення нових загроз і почував себе перед ними безпорадним. Він керував державою, внутрішньо розшарпаною, економічно відсталою, такою, що мала слабку армію і непевні кордони. Не залишив — і це також усвідомлював — нащадків, спроможних на великі дії».

У заголовку цього розділу я назвав Пілсудського, як це робили й інші історики, «диктатором за завісою». Ця диктатура, справді, мала специфічний характер. Його прихильники часто підкреслювали, що він

не мав диктаторських замашок, посилаючись при цьому на його дії в 1918—1922 рр. та після травня 1926 р. Тут усе залежить від того, як розуміти слово «диктатор». Якщо розуміти цей термін у вузькому значенні (ліквідація громадянських прав, виборних органів, терор), то апологети маршала мають рацію — до такої диктатури він не прагнув ніколи, бо не вважав її результативною формою влади. Зрештою, мабуть, саме тому не знищують його пам'ятників, як Муссоліні і Сталіна, а навіть становлять нові.

Суть диктатури Пілсудського — це право однієї людини вирішувати все. Так було у випадках з походами на Вільно та Київ, «бунтом» Желіговського тощо. Він не вникав у дрібниці. Для цього були «його» люди у різних сферах. Не займався економікою, бо не знався на ній. Переміщував людей, як фігури на «шахівниці влади», а особисто до останньої хвили свого життя втручався лише у військові справи. На жаль, так само, як і Будьонний та Ворошилов, не розумів, що вже ґрунтовно змінився характер сучасних воєн. Тому в армії існувала величезна кількість кавалерійських ескадронів і дуже слабким було технічне оснащення військ, на яке, зрештою, у Польщі не було засобів. Він помер раніше і не бачив розвалу Польщі, у створенні якої брав участь. Це було б для нього найбільшою трагедією.

ПІСЛЯМОВА

Уважний читач, напевно, помітив, що цей біографічний нарис не тільки не є вичерпним, а й також не є однорідним. Це тому, що автор намагався звернути більше уваги на ті елементи, які обминалися або ж розглядалися дуже стисло — як перед війною, так і після неї, а також нині. Біографія Пілсудського завжди була дуже незручною для істориків з різними політичними переконаннями. Так, про його політичне минуле, а точніше про багаторічну діяльність у ППС не писали детально ні в капіталістичній Польщі, ні в «псевдосоціалістичній» ПНР, як і в нашій сучасній «псевдокапіталістичній» державі, коли слово «соціалістичний» чи «народний» усувають навіть з назв вулиць. Як можна описувати також ставлення Пілсудського до сейму (а я не цитував тут його заяв і образливих речей на адресу різних сеймів, які розганялися й висміювалися), коли сьогодні стільки говориться про роль сейму, а нова, «демократична» номенклатура вже під приводом прискорення виборів постаралася, щоправда безуспішно, змобілізувати проти нього громадську думку, вважаючи, що він її не «слухається».

Аналіз біографії Пілсудського наштовхує на багато роздумів. І не тільки польського читача. Наприклад, чи справді дії партій «пілсудчиків», тобто «Безпартійного блоку співробітництва з урядом» або створеного пізніше полковником Коцом «Тaborу національного єднання», з їх системою влади істотно відрізнялися від системи влади Польської об'єднаної робітничої партії, хоч в останньому випадку домінувала ідеологічна фразеологія. Це були партії, до яких горнулися цілі загони кар'єристів, і тому слід по них пропав, але залишилися тривалі матеріальні пам'ятки про їхню діяльність, якими й досі в Польщі не можуть похвалитися демократи. Перед війною — це Гдиня і Центральний промисловий район; після війни — десятки міст, сотні поселень і промислових підприємств. У чому ж полягає різниця між демократією й анархією? Як зміцнити державу, не знищуючи демократію?

З огляду на географічне положення Польщі для поляків дуже важливо знайти відповідь на питання, чи слушним є детальне відтворення зовнішньої політики Пілсудського, тобто пошук друзів на далекому Заході і лавірування між двома сусідніми державами, що вже одного разу закінчилося трагедією для Польщі?

Корисуючись нагодою, я хотів би просити читачів цієї статті, а особливо українців, як в Україні, так і за її межами, надіслати до

редакції матеріали на тему, як поводити себе війська Пілсудського під час походу на Київ у 1920 р. Влітку 1990 р. в Польщі урочисто відзначали 70-річчя відпору військам Тухачевського під Варшавою. Ще живі тисячі солдатів, що воювали у війську Пілсудського. Але чомусь жоден не зважився написати про причини, які зумовили прихід військ Тухачевського до Варшави. Ніхто не написав і про те, що є предметом вищевикладеної просьби, — про поведінку деяких загонів армії Пілсудського на окупованих територіях України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Anusz A. Rola Józefa Piłsudskiego w życiu narodu i państwa.— Warszawa, 1985.
2. Большая Советская Энциклопедия.— М., 1955.— Т. 33.
3. Borowski J. Józef Piłsudski o państwie i armii.— Warszawa, 1985.
4. Сепнік Н. Józef Piłsudski twórca niepodległego państwa polskiego : Zarys życia i działalności.— Warszawa, 1935.
5. Чернов В. К русско-польским отношениям // Новый журнал.— 1952.— № 28 (Нью-Йорк).
6. Czubiński A., Topolski J. Historia Polski.— Warszawa, 1988.
7. Dzierżyński F. Pisma wybrane.— Warszawa, 1955.
8. Dybczyński T. Józef Piłsudski jako publicysta i historyk.— Warszawa, 1934.
9. Garlicki A. U źródeł obozu belwederskiego.— Warszawa, 1983.
10. Garlicki A. Z Sulejówka do Belwederu.— Warszawa, 1989.
11. Garlicki A. Józef Piłsudski. 1867—1935 / 3 wyd.— Warszawa, 1990.
12. Giertych J. O Piłsudskim.— Londyn, 1987.
13. Jędrzejewicz W. Józef Piłsudski. 1867—1935.— Warszawa, 1935.
14. Jędrzejewicz W. Kronika życia Józefa Piłsudskiego.— Londyn, 1977.
15. Komarnicki T. Piłsudski a polityka wielkich mocarstw zachodnich.— Londyn, 1952.
16. Kozłowski E. O przewrocie majowym. 1926.— Warszawa, 1984.
17. Kozłowski E. Józef Piłsudski w opiniach polityków i wojskowych.— Warszawa, 1985.
18. Lenin o Polsce i polskim ruchu robotniczym.— Warszawa, 1955.
19. Lepecki M. Pamiętniki adiutanta Marszałka Piłsudskiego.— Warszawa, 1987.
20. Michalski Z. Siwy strzelca strój : Rzecz o J. Piłsudskim.— Łódź, 1988.
21. Micewski A. W cieniu marszałka Piłsudskiego : Szkice z dziejów myśli politycznej II Rzeczypospolitej.— Warszawa, 1969.
22. Nałęcz D. i T. Legendy i fakty.— Warszawa, 1986.
23. Ochmański J. Historia Litwy.— Warszawa, 1982.
24. Olech U. Wojna polsko-sowiecka 1919—1921 : Materiały do bibliografii.— Warszawa, 1990.
25. Pobóg-Malinowski. Najnowsza historia polityczna Polski.— Londyn, 1983.
26. Próchnik A. Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej.— Warszawa, 1957.
27. Piłsudski J. Pisma zbiorowe.— Warszawa, 1937.
28. Sieroszewski W. Marszałek Józef Piłsudski.— Warszawa, 1935.
29. Sławoj-Skiadkowski F. Strzępy meldunków.— Warszawa, 1939.
30. Smoliński T. Rządy Józefa Piłsudskiego w latach 1926—35.— Poznań, 1985.
31. [Сталин И.]. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков) : Краткий курс.— М., 1945.
32. Stolarzewicz L. Marszałek Piłsudski — budowniczy Polski.— Poznań, 1939.
33. Urbankowski B. Józef Piłsudski : Myśli, mowy i rozkazy.— Warszawa, 1984.
34. Walter-Janke Z. Józef Piłsudski w moich oczach // Rzeczywistość.— 1982.— nr. 25.
35. Wasilewski L. Józef Piłsudski jakim go znałem.— Warszawa, 1935.
36. Wojtecki A. Zadania mocarstwowe Rzeczypospolitej Polskiej w świetle poglądów i czynów Józefa Piłsudskiego.— Warszawa, 1936.
37. Wojcik W. Legenda Piłsudskiego w polskiej literaturze międzywojennej : Nadzieje i złudzenia.— Katowice, 1986.

Одержано 10.01.92.

Рассказывается о жизненном пути Юзефа Пилсудского (1867—1935 гг.). Приводятся многочисленные факты его участия в борьбе за независимость Польши, а после ее достижения — в политической жизни II Республики, диктатором которой он стал в 1926 г. Опровергаются измышления и развенчиваются мифы и легенды, связанные с личностью этого деятеля, а также раскрывается механизм их создания.